

ĐORĐE TOMIĆ

OD DEMOKRATIJE DO SOCIJALNOG PITANJA?

STUDENTSKI PROTESTI U SRBIJI OD POČETKA
DEVEDESETIH GODINA 20. VEKA DO DANAS¹

APSTRAKT:

U tekstu je na osnovu analize studentskih protesta tokom devedesetih godina 20. veka, kao i protesta studenata nakon 2000. godine prikazan razvoj dva studentska pokreta u Srbiji. Dok se prvi zalagao za više demokratije i smenu režima Slobodana Miloševića, novi studentski pokret bori se protiv povećanja školarina i drugih posledica tzv. bolonjskog procesa reforme visokog školstva, pripisujući svojim akcijama socijalni karakter. Nakon opisa i analize političkog konteksta, samih protesta, zahteva i ciljeva protesta, njihove organizacione strukture i interpretacije određenih problema, prikazane su razlike i sličnosti oba studentska pokreta. Istovremeno, tekst daje odgovor na pitanje uloge ovih protesta u (promenama u) društvu u Srbiji.

KLJUČNE REČI:

studenti, studentski protesti, studentski pokret, Srbija, univerzitet, demokratizacija, bolonjski proces, socijalno pitanje

¹ Tekst predstavlja proširenu pisanu verziju izlaganja autora na konferenciji o studentskim protestima „Studentski prosvjedi 2009: metode, kontekst i implikacije“, održanoj od 13. do 15. novembra 2009. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, koju je organizovao Klub studenata sociologije „Diskrepncija“

UVOD

Studentski protesti koji su održani u jesen 2009. godine predstavljaju jedan u nizu protesta koji su nakon 2000. godine organizovani na univerzitetima u Srbiji. Ovi protesti moraju se posmatrati u kontekstu studentskih protesta održavanih širom Evrope (najkasnije) od 2005. do danas. Reč je o protestima koji su pre svega upereni protiv jedne obrazovne politike, zajedničke većini evropskih zemalja, iza koje se krije neoliberalna logika. Ova politika vodi ka privatizaciji i komercijalizaciji obrazovanja, odnosno znanja. Ujedno, ona predstavlja osnovu onoga što nazivamo *bolonjskim procesom*.

Studentski protesti se često povezuju sa progresivnim idejama i kritičkim stavovima.² Često se čak pretpostavlja da su studentske inicijative vrlo važan faktor društvenih promena. Kritički posmatrač³ može se, međutim, zapitati, šta predstavlja suštinu ove, često selektivne borbe studentske populacije za niže školarine, bolje uslove studiranja i sl. Istovremeno, ove proteste moguće je postaviti u kontekst različitih drugih protesta širom Evrope i spekulirati o novom grupisanju i jačanju jednog šireg društvenog pokreta protiv neoliberalne globalizacije. Da li i u kojoj meri se u slučaju pojedinačnih studentskih protesta radi o jednom novom, odnosno alternativnom pokretu, jedno je od pitanja ovog teksta.

Pre svega ipak, ovde će biti reči o studentskim protestima u Srbiji, te o razvoju studentskog aktivizma od početka devedesetih godina 20. veka do danas. S obzirom na temeljne političke, ekonomske i društvene promene, do kojih je došlo raspadom Jugoslavije, kontekst u kome je nastaja(na) nova studentska aktivistička praksa, svakako je (bio) nov, a ponovnom, mada ne toliko dramatičnom, promenom društvenog konteksta nakon 2000. godine, svakako dolazi do promena i u pogledu pomenute prakse. Na koji način su kontinuiteti i diskontinuiteti obeležili razvoj studentskog aktivizma, protestnih formi i sadržaja, ujedno je i centralno pitanje kome će u tekstu biti posvećena pažnja.

2 Iako je jasno da ne vodi svaki društveni pokret ka društvenoj emancipaciji, kao i da protest *per se* predstavlja samo sredstvo, protestna praksa često se idealizuje kao dovoljna za društvene promene, a sama otpornost tumači kao nešto pozitivno. Posebno zanimljiv je odnos levice u Srbiji prema ovom fenomenu. O nedostacima u analizi problema levice u Srbiji vidi: Petar Atanacković (2009): Novi socijalni pokreti u Srbiji između apatije i protesta. U: Đorđe Tomić; Petar Atanacković (ur): Društvo u pokretu. Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas. Novi Sad: Cenzura, str. 235–247.

3 Iz razloga razumljivosti u tekstu će se generalno koristiti oblik muškog roda imenica, iako se dati pojmovi odnose kako na žene tako i na muškarce.

„MRAČNE DEVEDESETE“: DRUŠTVENO-POLITIČKI KONTEKST „ERE MILOŠEVIĆ“

Kraj osamdesetih godina u Jugoslaviji obeležila je velika ekonomska i politička kriza. Pa ipak, ovu krizu je daleko prevazišao sam raspad Jugoslavije, a pre svega ratovi koju su ga pratili. Na ovaj proces raspadanja političkog sistema nadovezala se državna, politička i ekonomska transformacija, koja je predstavljala prelaz u jednu deceniju obeleženu ogromnim društvenim problemima. U tom vremenu odrastala je jedna generacija koja je početkom devedesetih godina započela svoje studije. Kao i celo društvo, i sami studenti bili su pogođeni ovim promenama, s tim da su oni često želeli da i sami utiču na aktuelne političke događaje. Ti politički događaji bili su pod uticajem političkog uspona Slobodana Miloševića, „istine ulice“⁴ i sve dominantnijeg „nacionalnog pitanja“, a predstavljali su tek početak „ere Milošević“, u kojoj su studenti pokušavali da se izbore za svoje interese. Sama „era Milošević“ obuhvatala je celokupni period devedesetih godina i bila je obeležena nizom ratova, u kojima je Srbija (zvanično i/ili nezvanično) učestvovala, kao i odgovarajućim posledicama tih ratova, pre svega siromaštvom i konstantno lošom ekonomskom situacijom. Ta situacija zaoštravala se s jedne strane usled nekoliko stotina hiljada izbeglica, koje je Srbija prihvatila, a s druge strane usled sankcija Ujedinjenih nacija i opšte međunarodne izolacije. Visok stepen korupcije i kriminala bili su takođe odlike društva u Srbiji pod režimom Slobodana Miloševića. Važan deo ovog kratkog prikaza društvenog konteksta svakako čine stalni unutrašnji politički sukobi između režima i opozicije. Navedeni problemi predstavljali su ujedno i najvažnije razloge za nezadovoljstvo u društvu i vodili ka uvek novim inicijativama opozicije u borbi protiv režima.⁵

Mitinzi Miloševićevih pristalica krajem osamdesetih godina uveli su jednu novu vrstu političke „javnosti“⁶ i stvorili jedan novi prostor i novi instrument za ostvarivanje političkih ciljeva – ulicu.⁷ Ulica kao prostor delovanja protesta u vremenu ras-

4 Odnosi se na „mitinge istine“ koje su krajem osamdesetih godina organizovale Miloševićeve pristalice. Pritom se misli na izmeštanje iskazivanja političkih stavova iz institucija na ulicu, koja je kao prostor delovanja u toku devedesetih godina pre svega za opoziciju bila od ogromnog značaja.

5 Uprkos velikom uticaju opozicionih aktera, ne sme se izgubiti iz vida nedostatak suštinske kritike Miloševićeve politike. Drugim rečima, iako je podrška Miloševiću tokom devedesetih godina sve više slabila, osnove njegove politike mahom nisu dovođene u pitanje. Tako je npr. Milošević najčešće kritikovan zato što je jedan za drugim gubio ratove, a retko kad zato što ih je (započinjao i) vodio.

6 Florian Bieber (2005): *Nationalismus in Serbien vom Tode Titos bis zum Ende der Ära Milošević*. Wien: Lit Verlag, str. 378.

7 Up. Stef Jansen (2001): *The streets of Beograd. Urban space and protest identities in Serbia*. U: *Political Geography*, god. 20, br. 1, str. 35–55; Ivana Spasić (2006): *ASFALT: The Construction of Urbanity in Everyday Discourse in Serbia*. U: *Ethnologia Balkanica*, izd. 10, str. 211–227; Milena Dragičević-Šešić (1997): *Ulica kao politički prostor. Prostor karnevalizacije*. U: *Sociologija*, god. 39, br. 1, str. 55–65.

pada starog sistema pokazala se efikasnijom od institucija poput ustava, parlamenta ili sudova, koji su u toku devedesetih imali sve manji značaj, budući da ih je Milošević kontrolisao. Protesti kao oblik izražavanja političkih stavova i tokom „ere Milošević“ (p)ostali su efikasniji od „demokratskih“ izbora, sve dok je režim mogao manipulirati izbornim rezultatima. Protesti su skoro zamenili izbore kao sredstvo za smenu režima i sve više su posmatrani kao *osnovni način* rešavanja problema, a ne kao *alternativa*. Istovremeno, protesti su vodili ka daljoj represiji, koja je u tendenciji mogla da vodi samo ka daljim protestima. Ovaj odnos je utoliko zanimljiviji, pošto se ne radi o deprivaciji *jedne* grupe ili pokreta u društvu, već o jednom opštem odnosu između režima i njegovih političkih protivnika, koji su i međusobno imali različite ciljeve. Uspostavila se jedna vrsta dihotomije: politički akteri mogli su biti ili za ili protiv režima, mogli su biti ili prijatelj ili neprijatelj.⁸ Sam režim se dugoročno orijentisao samo ka održanju svoje pozicije (moći). Opozicija je bila na taj način primorana da sve svoje političke ciljeve stopi u jedan cilj: da sruši režim.

Ako se uzme u obzir da je tokom devedesetih godina u nekoliko navrata došlo do masovnih protesta protiv režima, koji su često okupljali i po nekoliko hiljada, a u pojedinim slučajevima i do par stotina hiljada aktivista, a da bi se bolje procenio udeo studenata u tim protestima, valja se osvrnuti na broj studenata, koji su u to vreme studirali na univerzitetima u Srbiji.

Od ukupno oko 7,5 miliona stanovnika u Srbiji je 1990. godine bilo preko 117 hiljada studenata i njihov broj je tokom devedesetih godina konstantno rastao.⁹ Tako je 1995. godine u Srbiji bilo skoro 140 hiljada,¹⁰ a 2000. godine preko 194 hiljade¹¹ studenata, koji su bili upisani na četiri najveća univerziteta u Srbiji: Univerzitet u Beogradu, Univerzitet u Novom Sadu, Univerzitet u Nišu i Univerzitet u Kragujevcu. Većina studenata u Srbiji bila je upisana na Univerzitet u Beogradu, koji je već početkom šezdesetih godina imao oko 50 hiljada,¹² a krajem devedesetih preko 65 hiljada¹³ studenata. Po broju studenata drugi po veličini bio je Novosadski univerzitet, na kom je početkom devedesetih godina bilo upisano skoro 25 hiljada stude-

8 Matthias Rüb (2007): Serbien unter Milošević. U: Dunja Melčić (ur.): Der Jugoslawienkrieg. Handbuch zu Vorgeschichte, Verlauf und Konsequenzen. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, str. 328.

9 Republički zavod za statistiku Republike Srbije, URL: <http://webrzs.stat.gov.rs/axd/drugastrana.php?Sifra=0011&izbor=odel&tab=7>, poslednji pristup: 01.10.2008.

10 Ibid.

11 Ibid.

12 Zvanična internet stranica Univerziteta u Beogradu. URL: <http://www.bg.ac.yu/csrf/univerzitet/istorijat.php>, poslednji pristup: 01.10.2008.

13 Zvanična internet stranica Univerziteta u Beogradu, 22.08.1999. URL: http://www.bg.ac.yu/eng_univ/1_2b.html, poslednji pristup: 01.10.2008.

nata.¹⁴ Univerzitet u Nišu 1998. godine imao je nešto manje od 16 hiljada studenata, što je predstavljalo pad broja upisanih u odnosu na 25.880 studenata, koliko je još 1983. studiralo na Niškom univerzitetu.¹⁵

Osim što je rastao ukupan broj studenata, tokom devedesetih godina došlo je i do rasta broja studentskih organizacija. Forme studentskog organizovanja na univerzitetima u Srbiji početkom devedesetih godina delom su se nadovezale na stare studentske organizacione strukture, u osnovi je, međutim, u skladu sa celokupnom političkom pluralizacijom došlo do jednog novog studentskog pokreta, koji je tokom devedesetih godina obeležilo nekoliko kako sadržinski tako i formalno različitih protesta. Za razliku od studentskih inicijativa krajem osamdesetih godina,¹⁶ studentski protesti devedesetih većinom su bili upereni protiv režima Slobodana Miloševića. Smeni ovog režima, koji je srušen 5. oktobra 2000. godine, prethodila su tri veća protestna talasa (1991/1992, 1996/1997. i 1998–2000.). U ovim protestima pored pristalica opozicionih stranaka učestvovao je i studentski pokret, kao i pokret Otpor!,¹⁷ koji je iz studentskog vremenom prerastao u tzv. „narodni“ pokret.¹⁸

Još početkom devedesetih godina studentski pokret formulisao je zahteve koji su prevazilazili studentska pitanja ili pitanja obrazovne politike i vremenom postao jedan od najvažnijih aktera civilnog društva, koji se uvek iznova suprotstavljao režimu Slobodana Miloševića. Većina studentskih protesta devedesetih godina se, s jedne strane, odvijala istovremeno kad i protesti opozicionih partija, a s druge strane je predstavljala sopstvene događaje, koji su prevazilazili kratkotrajne političke ciljeve pojedinih partija. Studentski pokret zalagao se pritom kako za „studentske“ ciljeve, npr. za autonomiju univerziteta,¹⁹ tako i za opšte društvene ciljeve, pre sve-

14 Republički zavod za statistiku Republike Srbije.

15 Zvanična internet stranica Univerziteta u Nišu, 09.01.1998, URL: <http://ni.ac.yu/>, poslednji pristup: 01.10.2008.

16 Na osnovu protesta studenata i profesora Beogradskog univerziteta 27. i 28. februara 1989. godine, Nebojša Popov smatra da su upravo profesori i studenti igrali važnu ulogu u nastajanju, usponu i pobedi srpskog populizma. Ovaj protest 1989. godine zahtevao je pre svega kažnjavanje i hapšenje „krivaca“ – pre svega Azema Vlasija – za štrajk albanskih rudara na Kosovu. Protest je prekinut tek nakon Miloševićevog govora i njegovog uveravanja da će „krivci“ biti kažnjeni. Godinu dana kasnije, 30. januara 1990. studenti su na jednom protestu zahtevali rešavanje „situacije na Kosovu“. Up.: Nebojša Popov (1998): Die Universität in ideologischer Umhüllung. U: Thomas Bremer; Nebojša Popov; Heinz-Günther Stobbe (ur.): Serbiens Weg in den Krieg. Kollektive Erinnerung, nationale Formierung und ideologische Aufrüstung. Berlin: BWV, str. 150ff.

17 Zbog obima teksta, pokret Otpor! ovde neće biti detaljnije obrađen.

18 Treba naravno pomenuti i proteste i akcije feminističkih i mirovnih inicijativa, o kojima u ovom radu neće biti reči.

19 Tokom devedesetih godina dvaput su donošeni novi zakoni o univerzitetu (1992, odnosno 1998. godine) i oba puta, u pogledu autonomije univerziteta, oni su predstavljali restrikcije u odnosu na prethodnu pravnu osnovu.

ga za demokratizaciju društva. Shodno tome, i „teme“ pokreta smenjivale su se od zahteva za ostavkom profesora, koji su bili odani režimu, pa sve do zahteva za politikom koja bi vodila ka ukidanju međunarodnih sankcija protiv Jugoslavije, odnosno Srbije ili zahteva za priznavanjem izbornih rezultata. Tek je pokret Otpor!, koji je nastao iz studentskog pokreta, uspeo da prevaziđe specifično studentske zahteve, zaista izađe iz okvira univerziteta (i gradova) i da se kao „narodni pokret“ uspešno fokusira na Miloševića, koga je smatrao za „suštinskog protivnika“ i glavnog krivca za sve društvene probleme.

STUDENTSKI PROTESTI DEVEDESETIH

Od početka devedesetih godina studenti u Srbiji su nekoliko puta organizovali proteste. Prvi značajniji studentski protest organizovan je neposredno nakon protesta opozicije, održanog 9. marta 1991. u Beogradu. S obzirom na to da su ove demonstracije nasilno ugušene, studenti Beogradskog univerziteta na Terazijama organizuju miran protest, tzv. „plišanu revoluciju“, po uzoru na proteste u drugim istočno-evropskim zemljama 1989. godine. Susreti studenata na Terazijskoj česmi, na kojoj je uspostavljen tzv. *ulični parlament* predstavljali su samo početak jednog potpuno novog oblika studentske akcije i stoje na početku jednog novog studentskog pokreta.

Povodom prve godišnjice ovih protesta, u martu 1992. godine, studenti Beogradskog univerziteta ponovo organizuju protest, koji se relativno brzo završio, ostavljajući, međutim, neostvarene zahteve, koji će i dovesti do prvog zaista velikog studentskog protesta tokom devedesetih godina – letnjeg studentskog protesta 1992. godine.

Protestni skupovi organizovani tokom juna i jula 1992. u Beogradu su održavani na različitim lokacijama – ispred pojedinih fakulteta ili na Studentskom trgu. Obim ovih skupova takođe je bio različit. Često se na protestnim skupovima okupljalo i po nekoliko hiljada studenata, a bilo je slučajeva – kao na protestnom skupu na Studentskom trgu 15. juna²⁰ – kada je broj prisutnih bio procenjen i na preko deset hiljada. Studentski protest 1992. trajao je skoro mesec dana, od sredine juna do sredine jula, nakon čega je privremeno prekinut uz najavu da će se nastaviti početkom sledećeg semestra.²¹ I pored spremnosti studenata da nastave protest, akcije planirane za septembar sprečene su. Donošenje novog Zakona o univerzitetu u avgustu te godine, a pre svega uvođenje restrikcija u zakon u pogledu političkog aktivizma na univerzitetu, poremetilo je planove organizacije protesta, pa je u jesen održano tek nekoliko manjih skupova.

20 Mirjana Prosic-Dvornic (1993): „Enough” – Student Protest '92. The Youth of Belgrade in Quest of „Another Serbia”. U: *Anthropology of East Europe Review*, god. 11, br. 1-2, str. 129–130.

21 Prosic-Dvornic (1993), str. 135.

Nakon ovog protesta izgledalo je da su studenti skoro potpuno izgubili interesovanje za društvene prilike i tek u novembru 1996. godine dolazi do novog, ujedno i najdužeg i najmasovnijeg studentskog protesta tokom devedesetih godina. Ovaj protest trajao je znatno duže od svih prethodnih – puna četiri meseca i do danas je ostao kao najpoznatiji studentski protest u Srbiji tokom devedesetih godina. Kraj protesta označio je ujedno i kraj masovnih studentskih okupljanja. Studentski protesti koji su organizovani tokom 1998. godine – povodom donošenja i primene novog Zakona o univerzitetu, koji je još više ograničio autonomiju univerziteta, odnosno povodom „krize“ (tj. početka rata) na Kosovu – bili su kako po obimu tako i po trajanju kudikamo manjih razmera. Istovremeno, krajem 1998. godine iz studentskog pokreta nastaje pokret Otpor!, koji će preuzeti čitav niz ciljeva i zahteva studentskog pokreta, kao i niz protestnih formi. U celini, međutim, Otpor! je vremenom izašao iz okvira studentskog pokreta i predstavlja pokret za sebe, o kome u tekstu neće biti opširnije reči.²²

ZAHTEVI I CILJEVI (1991–1998)

Važno je istaći da je većina studentskih protesta tokom devedesetih godina po svojoj opštoj političkoj poziciji bila uperena protiv režima Slobodana Miloševića. „Velike teme“ protesta takođe su bile zajedničke svim protestima. Veoma napet odnos između „nacionalnog pitanja“ i „demokratije“ zahtevao je stalno *pregovaranje* i unutar studentskog pokreta, pa je zanimljivo posmatrati razvoj interpretacije društvenih problema tokom celog ovog perioda. Istovremeno, konkretni zahtevi između pojedinačnih protesta, pre svega između onih početkom i onih sredinom devedesetih pokazivali su velike razlike kako po svojim dimenzijama tako i predstavom o ulozi koju pokret (može da) ima u okviru društvenih promena.

Već u toku martovskih Terazijских protesta 1991. godine studenti Beogradskog univerziteta izrazili su svoj antirežimski stav, a godinu dana kasnije konkretni zahtevi martovskog studentskog protesta 1992. godine bili su: (1) ostavka Slobodana Miloševića, (2) obustavljanje režimske kontrole medija i (3) donošenje novog zakona koji će garantovati autonomiju univerziteta.²³ Studenti su od režima takođe zahtevali da se (4) objave imena studenata koji su poginuli u ratu u Hrvatskoj, a tražile su se i (5) ostavke rukovodstva Saveza studenata Beograda.²⁴

22 O pokretu *Otpor!* postoji tek nekoliko naučnih studija. Prva opširnija studija ovog društvenog pokreta je master teza autora (2008).

23 Duško Doder (1992): Students Demonstrate in Belgrade. U: The Chronicle of Higher Education, 18.03.1992. URL: <http://chronicle.com/che-data/articles.dir/articles-38.dir/issue-28.dir/28a04802.htm>, poslednji pristup: 02.02.2009.

24 Ibid.

Letnji protest zvanično je započet 8. juna 1992. godine, kada je objavljen Proglas studenata Univerziteta u Beogradu. Ovaj proglas je dva dana kasnije na otvaranju prvog protestnog skupa ispred Pravnog fakulteta u Beogradu, pred oko 5000 učesnika protesta²⁵ pročitala Snežana Rajšić, student prodekan ovog fakulteta.²⁶ Ovim skupom najavljen je početak studentskog protesta.

Na istom skupu pročitani su i konkretni zahtevi studenata: (1) raspuštanje Narodne skupštine i vlade, (2) ostavka predsednika Republike Srbije Slobodana Miloševića, (3) formiranje vlade nacionalnog spasa i (4) raspisivanje višestranačkih izbora za ustavotvornu skupštinu.²⁷ Do ispunjenja zahteva studenti su zahtevali da bude proglašen štrajk Beogradskog univerziteta.²⁸ Kasnije je *štrajk* Univerziteta preimenovan u *protestno zatvaranje fakulteta*. „Ovo je, kako je objašnjeno, učinjeno iz formalnih razloga, jer po zakonu štrajk mogu da proglase samo sindikat i zborovi fakulteta, a za to [sada] nema vremena.“²⁹ Ovi zahtevi nisu se, inače, umnogome razlikovali ni od zahteva studenata u toku prethodnih protesta, niti od zahteva opozicionih stranaka i drugih institucija.³⁰

Pored pomenute loše političke i ekonomske situacije, ratova i uvođenja međunarodnih sankcija, jedan dodatni povod za izbijanje studentskog protesta u junu 1992. godine bila je i rasprava u vezi sa planiranim novim Zakonom o univerzitetu. Postojala su dva nacrti, od kojih je na jednom radila grupa eksperata univerziteta, a na drugom vlada. Prva verzija predviđala je uvođenje pune autonomije univerziteta, dok je druga pretela da poništi čak i postojeće slobode u skladu sa principom samoupravljanja.³¹

Za razliku od studentskih protesta s početka devedesetih godina zahtevi studenata u okviru Studentskog protesta 1996/97. bili su mnogo *skromniji*. Povodom protivljenja režima da prizna izborne rezultate lokalnih izbora održanih 17. decembra 1996. godine, studenti nekoliko dana nakon početka protesta, koji će ostati upamćen kao „građanski“, pokreću svoj Studentski protest 1996/97. Zahtevi Studentskog protesta formulisani krajem novembra 1996. godine bili su: (1) osnivanje nezavisne

25 Prosic-Dvornic (1993), str. 129–130.

26 Darko Čvarković (1992a): Studenti najavljuju štrajk Univerziteta. Protest studenata ispred Pravnog fakulteta u Beogradu. U: Politika, 11.06.1992, str. 10.

27 Ibid.

28 Ibid.

29 Darko Čvarković (1992b): Studenti pozvali Miloševića na protestni skup. Zbivanja na Beogradskom univerzitetu. U: Politika, 13.06.1992, str. 10.

30 Prosic-Dvornic (1993), str. 130.

31 Ibid., str. 128.

komisije za utvrđivanje izbornih rezultata, (2) ostavka rektora Beogradskog univerziteta i (3) ostavka studenta prorektora. Kasnije, nakon što je usled masovnih protesta problem priznavanja izbornih rezultata internacionalizovan i nakon što je izborna manipulacija konačno utvrđena, studenti 9. januara menjaju svoj prvi zahtev i traže priznavanje izbornih rezultata.³² Pritom su poslednja dva zahteva postavljena tek nekoliko dana nakon početka Studentskog protesta. Na sastanku Glavnog odbora 27. novembra donosi se odluka da se pored prvobitnog zahteva Studentskog protesta dodaju i zahtevi za smenom rektora i studenta prorektora.³³ Zvanični razlog za ovu odluku bilo je ignorisanje Protesta od strane rektora Beogradskog univerziteta Dragutina Veličkovića,³⁴ koji je tvrdio da u protestima učestvuje tek „šaćica izmanipulisanih studenata“.³⁵ Veličkovićeve „komunikacija sa studentima putem naređenja i zabrana“ za studente nije bila prihvatljiva.³⁶ Student prorektor Vojin Đurđević je, po mišljenju Studentskog protesta, trebalo da podnese ostavku, jer nije predstavljao studente, nego partiju na vlasti.³⁷

Iako je i ovaj protest bio direktno uperen protiv režima Slobodana Miloševića, njegova ostavka zvanično se nije izričito zahtevala. Istovremeno, pojedinačni zahtevi ovog protesta međusobno su bili povezani upravo odgovornošću režima. Veza između rektora, odnosno studenta prorektora Beogradskog univerziteta i izbornih rezultata stvorena je na taj način, što je indirektno i za jedan i za drugi problem – manipulaciju izbora i lošu univerzitetsku upravu – bio odgovoran Miloševićev režim. Relativno indirektnim pripisivanjem krivice, određen je stvarni protivnik – Milošević – pa je zahtev za smenom univerzitetske uprave postavljen samo kao u tom trenutku aktuelan cilj. Ovakvo ograničavanje zahteva nije bilo sasvim u skladu sa obimom protesta, koji je svakodnevno okupljao po nekoliko hiljada, a povremeno i desetine hiljada studenata, ali je rezultat te strategije bilo ostvarivanje svih postavljenih ciljeva, tj. ispunjenje sva tri zahteva studenata.

Nedugo nakon uspešnog završetka Studentskog protesta, stanje na Univerzitetu u Beogradu menja se ponovo, a od stupanja na snagu novog Zakona o univerzitetu u

32 Dragan Popadić (1999): Student Protests. Comparative Analysis of the 1992 and 1996-97 Protests. U: Mladen Lazić (ur.): Protest in Belgrade. Winter of Discontent. Budapest: Central European University Press, str. 154.

33 Report from the meeting of the Main board (1996). U: BOOM, br. 1, 28.11.1996. URL: http://www.yurope.com/mirrors/protest96/pmf/boom/boom11_28/report.htm, poslednji pristup: 17.12.2008.

34 Students' Demands. U: Protest 1996/97 Official Web Site. URL: <http://galeb.etf.bg.ac.yu/~protest96>, poslednji pristup: 12.12.2008.

35 Milica Bogdanović; Ljiljana Milovanović; Miodrag Shrestha (1999): Chronology of the Protest. U: Mladen Lazić (ur.): Protest in Belgrade. Winter of Discontent. Budapest: Central European University Press, str. 213.

36 Students' Demands.

37 Ibid.

proleće 1998. godine i masovnog otpuštanja profesora sa univerziteta, koji su odbili da potpišu nove radne ugovore i time potvrde svoju lojalnost režimskim upravama fakulteta, dolazi do najtežeg perioda kako u pogledu autonomije univerziteta tako i za studentsko organizovanje. Studentski protesti 1998. godine bili su daleko manje zapaženi od prethodnih protesta, iako je povod za njih bila situacija na univerzitetu, koja je bila najteža do tada.

Pritom treba istaći da je protestu profesora i studenata, organizovanom povodom represivnog Zakona o univerzitetu, prethodio niz protestnih akcija, održanih u aprilu 1998. godine pod nazivom „Studentski protest za Kosovo i Metohiju Beograd 1998.“³⁸ Može se reći da je i ovaj protest bio u neku ruku usmeren protiv režima, ali je njegova kritika bila pre svega uperena protiv – kako je tumačeno – stvaranja samostalnih albanskih institucija na Kosovu. Nakon što je tzv. grupa „3+3“ – po tri predstavnika vlade Republike Srbije, odnosno kosovskih Albanaca – potpisala sporazum o sprovođenju mera u obrazovnim strukturama na Kosovu, kojima bi se omogućilo vraćanje albanskih studenata i nastavnog osoblja na fakultete na Kosovu, i time – prema viđenju Studentskog protesta za Kosovo i Metohiju – omogućila stvaranje „albanskog univerziteta“, Protest je u vidu Deklaracije formulisao sledeće zahteve: (1) razjašnjavanje ovog sporazuma uz uključivanje studentskih predstavnika i univerzitetskih organa, (2) jednak tretman svih univerziteta u Srbiji, (3) osuđivanje terorizma i svih oblika nasilja protiv civilnog stanovništva na Kosovu i (4) obraćanje predstavnicima Republike Srbije sledećim institucijama: (a) srpskoj vladi, (b) svim partijama koje učestvuju u svim nivoima vlasti, (c) nacionalnim, obrazovnim i kulturnim institucijama (Srpskoj pravoslavnoj crkvi, Srpskoj akademiji nauka i umetnosti i univerzitetima) i (d) Srpskom pokretu otpora na Kosovu.³⁹ Okupljanjem svih ovih institucija trebalo je stvoriti neku vrstu „Nacionalnog veća za Kosovo i Metohiju“, koje bi bilo u stanju da reši tamošnje probleme.⁴⁰

Iako ovde dostupni izvori ne omogućavaju dalja saznanja o stvarnoj vezi između Studentskog parlamenta u Beogradu – nastalog sa ciljem da institucionalno nastavi zalaganje za ideje Studentskog protesta 1996/97. – i ovog protesta, zanimljivo je da je na Internet sajtu Parlamenta bio postavljen i link ka Internet prezentaciji Studentskog protesta za Kosovo i Metohiju.⁴¹ Dalja istraživanja pokazaće da li je

38 Zvanična Internet prezentacija Studentskog protesta za Kosovo i Metohiju Beograd 1998. URL: <http://stud1.etf.bg.ac.yu/protest98/index.html>, poslednji pristup: 03.04.2009.

39 Deklaracija Studentskog protesta za Kosovo i Metohiju Beograd 1998. URL: http://stud1.etf.bg.ac.yu/protest98/doc/deklaracija_en.html, poslednji pristup: 03.04.2009.

40 Ibid.

41 Zvanični home page Studentskog parlamenta studenata Beograda. URL: <http://stud1.etf.bg.ac.yu/>, poslednji pristup: 12.03.2009.

postojala podrška prvog predstavničkog tela studenata na Beogradskom univerzitetu ovom protestu. Zanimljivo je kod ovog protesta – ma koliko njegov obim i trajanje bili neuporedivo manji od bilo kog od prethodnih – da je ovde „nacionalno pitanje“ prvi put postavljeno izdvojeno iz odnosa „državnost – demokratija“, tj. „rešavanje nacionalnog pitanja – demokratizacija“. Dok su raniji protesti ili izbegavali da se fokusiraju na tzv. nacionalno pitanje ili ga postavljali u kombinaciji sa zahtevom za demokratizacijom društva, ovaj protest – bar prema formulisanim zahtevima – ne definiše se u odnosu prema demokratiji i na taj način predstavlja prekid u idejnom pozicioniranju studenata u društvenom kontekstu u toku devedesetih godina.

Ovaj novi razvoj u okviru studentskog pokreta devedesetih godina postaje još zanimljiviji, ako se uzmu u obzir pomenuti problemi na Beogradskom univerzitetu u proleće 1998. godine, nastali usled stupanja na snagu novog Zakona o univerzitetu. Umesto da dođe do veće mobilizacije studenata sa ciljem protesta protiv te represivne situacije, dolazi do podele unutar studentskog pokreta. Dok se jedan deo beogradskih studenata bavio problemima na Kosovu, drugi deo beogradskih studenata bavio se problemima na Beogradskom univerzitetu.

Protestni skupovi ovoga puta bili su organizovani uglavnom povodom zabrane ulaska na fakultete pojedinim profesorima i studentima. Ulaze pojedinih fakultetskih zgrada pritom su, po nalogu novih fakultetskih uprava, „čuvali“ neidentifikovani pripadnici nekakvih privatnih preduzeća za obezbeđenje.⁴² S obzirom na tešku poziciju, u kojoj su se usled ovakvih i drugih represivnih mera zatekao velik broj profesora, ovaj protest predstavljao je pre svega protest nastavnog osoblja, u kome su studenti učestvovali pre svega iz solidarnosti, pa je i odziv učesnika bio daleko manji nego na prethodnim protestima. Nakon izvesnog vremena, jedan deo otpuštenih profesora okupio se u okviru nevladine organizacije „Alternativna akademska edukativna mreža“, jedne vrste alternativnog univerziteta i još te iste godine nastavio sa radom van okvira državnog univerziteta.⁴³ Stvaranje Alternativne akademske edukativne mreže nije, međutim, bio jedini vid institucionalizacije protesta. I u okviru studentskog pokreta u novembru 1998. godine dolazi do promena. Te jeseni stvoren je novi „projekat“, a kasnije i samostalan pokret – *Otpor!*

42 Lidija Jovetić (1998): „Gorile“ na ulazima, studenti u bojkotu. U: Republika, br. 202/203. URL: http://www.yuope.com/zines/republika/arhiva/98/202/202_7.html, poslednji pristup: 03.04.2009.

43 Biljana Čučković (2006): Serbian Students. Empowered or Disempowered? U: European Education, Vol. 38, No. 1, str. 34.

GOTOV JE (MILOŠEVIĆ)! ŽIVELA DEMOKRATIJA! REZULTATI PROTESTA DEVEDESETIH

Studentski protesti devedesetih su se s jedne strane nadovezali na mitinge Miloševićih pristalica s kraja osamdesetih, koristeći ulicu, a ne institucije kao prostor delovanja i artikulacije političkih stavova, a s druge strane doneli su čitav niz (u Srbiji) novih protestnih formi.⁴⁴ Raznovrsnost oblika i velik broj protestnih akcija zahtevali su kudikamo bolju koordinaciju i komunikaciju, pa studentski protesti već početkom devedesetih razvijaju jednu vrlo kompleksnu organizacionu strukturu, koja će biti odlika svih protesta do kraja devedesetih godina.

Mada su polazili sa univerziteta i uglavnom koristili njegove resurse, studentski protesti u svojim zahtevima nisu se, međutim, ograničavali na univerzitetske probleme, već su formulisali i opšte društvene zahteve. I pored stalnog isticanja posebnosti studentskog protesta u odnosu na proteste opozicionih stranaka, zahtevi opozicije i društveni zahtevi studenata većinom su bili skoro identični. Kao i u slučaju protesta opozicionih stranaka i u slučaju studentskih protesta ključan je bio antirežimski stav. Pozicije, sa kojih je dolazila kritika uperena protiv režima, bile su u oba slučaja različite. Na primer, ratove za koje je okrivljen režim Slobodana Miloševića, deo studenata je kritikovao iz pozicije mirovnog diskursa, a deo zbog njihovog po Srbiju negativnog ishoda.

U celini, međutim, studentski protesti su se zalagali za demokratizaciju društva. Istovremeno, demokratija je kao *rešenje* za u datom trenutku aktuelne društvene probleme, definisane u odgovarajućem interpretativnom okviru, predstavljala nekakvu apstraktnu vrednost *per se*, a ne sistemski okvir za rešavanje društvenih problema. Iako su studentski protesti devedesetih – ako izuzmemo Protest za Kosovo i Metohiju iz 1998. godine – izbegavali da u svojim zahtevima previše ističu tzv. nacionalno pitanje, deo njihove kritike nadovezuje se na nacionalni diskurs tog vremena, pa se prilikom rešavanja društvenih problema, i na studentskom spisku saveznika, nalaze „najviše nacionalne institucije“ poput Srpske pravoslavne crkve ili Srpske akademije nauka i umetnosti. Uprkos tome, bilo bi pogrešno konstruisati stav da su studentski protesti bili nacionalistički, posebno s obzirom na to da analiza odnosa studentskih protesta prema nacionalnom pitanju zahteva kudikamo detaljnije istraživanje.⁴⁵ Ipak, činjenica jeste da su i studentski protesti devedesetih

44 Kao prvi protest u Srbiji Studentski protest '96 je koristio internet za komunikaciju, a s obzirom da je time omogućena i komunikacija sa inostranstvom, proširio je i svoj prostor delovanja.

45 Ovakvo tumačenje jedan je od razloga ograđivanja kasnijih studentskih protesta od onih iz devedesetih godina. U zbirci tekstova i dokumenata Studentskog protesta 2006, sociolog Vladimir Marković čak tvdi da su „tradicionalizam i nacionalizam bili [...] bitne odrednice zimskog protesta 1996/97 [...]“. U: Vladimir

godina u Srbiji po sadržini svoje kritike bili samo deo opšteg političkog konteksta, odnosno samo su reprodukovali dominantne diskurse u sferi politike. Stoga se postavlja pitanje stvarnog društvenog značaja studentskih protesta tokom „ere Milošević“, kao i u kojoj meri su njihovi ciljevi konačno ostvareni.

Posebno zanimljivo jeste pitanje u kojoj meri su studentski protesti i ceo studentski pokret devedesetih godina težili ka stvarnim društvenim promenama. Iz današnje perspektive može se zaključiti da su te promene bile svođene skoro isključivo na smenu režima Slobodana Miloševića.⁴⁶ Ipak, ne treba prevideti i neke druge, tada svakako ne osnovne, ciljeve studentskih protesta. Izvesno je da su ovi protesti tokom devedesetih dodatno ojačali tzv. civilno društvo u Srbiji, vodeći ka pluralizaciji u sferi studentskog organizovanja i stvarajući jednu vrstu novog socijalnog kapitala. Pre svega visok nivo organizacije studenata u tom periodu postavio je osnove za veće učešće studenata, kako u procesima odlučivanja na univerzitetima, tako i u društvenim procesima uopšte. Može se dakle zaključiti da je osnovni značaj studentskog pokreta devedesetih godina bilo stvaranje jedne *aktivističke prakse*, čime je pojačan protestni potencijal u društvu, a time i postojeće društvene i političke inicijative. Ulogu „pojačala“ koju su studentski protesti imali u ovom periodu potvrđuje i činjenica da je studentski pokret uglavnom zastupao već prisutne ideje o društvenim i političkim promenama, mahom preuzimajući i strateški mudro (re) kombinujući zahteve različitih opozicionih partija sa ciljem što šire mobilizacije.

Iako je stvarni učinak studentskih protesta teško izmeriti, može se zaključiti da su ciljevi studentskih protesta na nivou univerziteta nakon više od jedne decenije ipak ostvareni. Novi Zakon o visokom obrazovanju, donet 2005. godine, u većoj meri garantuje autonomiju univerziteta, a zakonskim uvođenjem studentskih parlamenta, ostvaren je još jedan dugoročni cilj, postavljen još početkom devedesetih godina – stvaranje studentskog predstavničkog tela na univerzitetima i fakultetima.

I društveni zahtevi studenata, koji su, uprkos konkretnim povodima i problemima, bili vezani pre svega za smenu režima Slobodana Miloševića, odnosno za demokratizaciju društva, ispunjeni su 2000. godine. Pitanje, koje se pritom postavlja, a koje se odnosi na direktnu kauzalnu vezu između studentskih protesta i rušenja Miloševićevog režima, zahteva jednu sasvim drugačiju analizu. Činjenicom, međutim,

Marković (2007): Istorijska pozicija Studentskog protesta 2006. U: Tadej Kurepa (ur.): Borba za znanje. Studentski protest 2006. Beograd: ATC, str. 32. Treba napomenuti da se na nivou analize aktera ovakav stav i može zastupati, ne, međutim, i na nivou analize društvenog pokreta kao celine.

46 U tom smislu tačan je zaključak Markovića da „oni koji su protest osmišljavali nisu nameravali da deluju antisistemi“. U: Ibid.

da je fokusiranje kritike (i) studentskih protesta na Miloševića, tj. njegovo isticanje kao glavnog protivnika, bilo strateški možda veoma značajno, ali da je istovremeno sprečilo suštinsko bavljenje društvenim problemima u Srbiji u tom periodu, može se objasniti često i vrlo neprijatno suočavanje društva sa istim onim problemima koji su do uspona Miloševića i doveli, a koji pod pojmom *socijalno pitanje* obuhvataju nezaposlenost, siromaštvo, društvene nejednakosti, itd.

OD DEMOKRATIJE DO SOCIJALNOG PITANJA? STUDENTSKI PROTESTI NAKON 2000. GODINE

Za razliku od protesta devedesetih, noviji studentski protesti⁴⁷ imali su jednog (glavnog) protivnika manje, ali isto tako i čitav niz problema, nasleđenih iz prethodnog perioda.

S obzirom na promenu političkog i društvenog konteksta, zahtevi studentskih protesta iz prethodne decenije svakako više nisu bili aktuelni. Demokratizacija – ma kako taj proces zaista izgledao – kao jedan od glavnih zahteva studenata tokom devedesetih godina, započeta je nakon 2000. godine uz dosta optimizma za vreme Đinđićeve vlade, a nastavljena je u nešto drugačijoj atmosferi nakon njegovog ubistva. Društveni problemi, pa i socijalno pitanje, za većinu studenata – izgledalo je – nisu više bili u onoj meri aktuelni kao do tada, pa se i studentski aktivizam nakon 2000. vezivao manje ili više za probleme na samim univerzitetima.⁴⁸ Ključni problemi su pritom bili (i ostali): nedostatak sredstava i nastavnog osoblja, korupcija, „negativna selekcija“, kao i nejasni institucionalni okvir studija, odnosno nedostatak mehanizama kontrole, koji omogućavaju i proizvoljno određivanje visine školarina.⁴⁹ Promenom režima u Srbiji došlo je do razumljivih očekivanja promena na univerzitetima, a ubrzo je zaista i usledio niz reformskih planova.

47 Zanimljivo je da se sami akteri npr. Studentskog protesta 2006 jasno distanciraju od studentskih protesta tokom devedesetih godina, ističući socijalni i „kritički“, pa čak i „levičarski“ karakter „svog“ protesta. Up. Marković, str. 30–32.

48 Što u izvesnoj meri potvrđuje tezu o površnom karakteru studentskih zahteva za društvenim promenama tokom devedesetih.

49 O stanju na univerzitetima u Srbiji tokom devedesetih godina vidi npr.: Slobodan Petković (1999): Sumrak univerziteta. Beograd: Samizdat B92; Beogradski krug (izd.) (1997/1998): U odbranu univerziteta. Beogradski krug, br. 3-4/1-2. Kao dodatni problemi, tokom devedesetih, ali i kasnije, ističani su i „odliv mozgova“, kao i međunarodne sankcije. Up.: Milan Kurepa (2002): Usud otpora. Beograd: Centar za unapređivanje pravnih studija; Alternativna akademska obrazovna mreža. U okviru tzv. koordinacionih razgovora sa nemačkom Univerzitetskom rektorskom konferencijom u septembru 1999. godine u Bonu, predstavnici Srbije kao važne probleme istakli su nedostatak međunarodne saradnje i nedostatak međunarodne stručne literature. Up. Jovan Jovanović (2000): Universität und Wissenschaften in Serbien. U: Hochschulrektorenkonferenz (izd.): Stand und Perspektiven der Zusammenarbeit mit Hochschulen und Wissens-

U skladu sa Bolonjskom deklaracijom započeta je reforma visokog školstva, zamišljena kao promena kako formalnih tako i sadržinskih aspekata. Istovremeno je – nakon duže rasprave i jednog privremenog zakona – 2005. godine donet nov Zakon o visokom obrazovanju koji između ostalog kao univerzitetske organe predviđa i studentske parlamente. Od stupanja na snagu ovog zakona do danas na svim univerzitetima u Srbiji formirani su studentski parlamenti, pa je time participacija studenata konačno dobila adekvatnu formu. Pritom, studentsko učešće u procesima odlučivanja na univerzitetima i fakultetima nije bilo ograničeno na učešće na izborima i u radu studentskog parlamenta, već pored parlamen(a)ta, na većini univerziteta i fakulteta u Srbiji postoji i nekoliko većih i manjih studentskih organizacija.⁵⁰

Ovakav institucionalni okvir je s jedne strane predstavljao unapređenje mogućnosti studentske participacije, dok je s druge strane doveo ne samo do institucionalizacije, već i do birokratizacije studentskog aktivizma u Srbiji, pa je samim tim i sprečavao artikulaciju zaista kritičkih impulsa studenata. Utoliko je interesantnije posmatrati način na koji dolazi do novih studentskih protesta, posebno od 2005. godine.

haftseinrichtungen in Südosteuropa. Koordinierungsgespräch in der Hochschulrektorenkonferenz am 10. September 1999 und Kooperationsgespräch mit unabhängigen serbischen Wissenschaftlern in der Hochschulrektorenkonferenz am 9. September 1999. Bonn (Materialien zur Hochschulkooperation, 1), str. 68–77.

50 Posle promene vlasti i početka demokratizacije u Srbiji 2000. godine studentske organizacije učestvuju manje ili više aktivno i u reformi visokoškolskog obrazovanja. Osim bavljenja „bolonjskim procesom“, studentske organizacije zalažu se i za nov zakonski okvir koji bi i formalno obezbedio studentsku participaciju. Nažalost, ovaj cilj je ostvaren samo u vezi sa formiranjem studentskih parlamenata. Same organizacije i njihov pravni status nisu definisane posebnim zakonom i zavise od opštih akata univerziteta. Zahtevi pojedinih studentskih organizacija za donošenjem Zakona o studentskom organizovanju do sada nisu dali nikakve rezultate. Tako „od 2001. godine postoji inicijativa za donošenje Zakona o studentskom organizovanju“ (Maslovara 2005), a na inicijativu ministra prosvete i sporta, u martu 2005. godine je oformljena radna grupa za izradu tog zakona. „Nju čine studenti prorektori univerziteta čiji je osnivač Republika Srbija, kao i studentske organizacije koje su učestvovala u definisanju zakonske regulative u oblasti visokog obrazovanja“ (Pavić 2005). Usvajanjem novog Zakona o visokom obrazovanju koji predviđa studentske parlamente, međutim, ova inicijativa je izgleda izgubila na aktuelnosti. Da li će i kada biti donet nekakav zakon o studentskom organizovanju ostaje nejasno, a samim tim se postavlja i pitanje: koji je onda zapravo status studentskih organizacija? Na Univerzitetu u Novom Sadu npr. važi sledeće: „Univerzitetskom studentskom organizacijom smatraju se one koje, prema kriterijumima Zakona o Univerzitetu, imaju lokalne organizacije na više od 3 fakulteta Univerziteta. Na Univerzitetu u Novom Sadu za sada taj uslov ispunjavaju Savez studenata i Studentska unija koje se uglavnom bave pitanjima nastave i nauke, studentskog standarda, prava studenata i omladinske politike“ (Univerzitet u Novom Sadu 2009). Iako se ovaj opis statusa studentskih organizacija verovatno odnosi na neki od prethodnih zakona o visokom obrazovanju, izvesno je da je u praksi odnos univerziteta prema studentskim organizacijama i danas upravo taj. Vidi Nenad Maslovara (2005): Ko je upalio mrak? Studentsko organizovanje. U: Student, br. 55/2, str. 7; Stanko Pavić (2005): Zakon o studentskom organizovanju. U: Student, br. 54/1, str. 6; Univerzitet u Novom Sadu (2009): Ukratko o studentskim organizacijama. URL: http://www.uns.ac.rs/sr/studenti/stud_org.html, poslednji pristup: 13.10.2009.

Sama reforma visokog školstva odvija se (i dalje) u skladu sa reformskim ciljevima tzv. bolonjskog procesa. Uprkos svakako potrebnim reformama u oblasti obrazovanja, promene do kojih je došlo nakon 2000. godine, bile su pre svega formalne i predstavljale su tek „raspravu oko naziva“, ali ne i suštinsku promenu. Tako danas u Srbiji postoji npr. struktura studija koja odgovara sistemu *BA-MA-PhD*, ali isto tako i čitav niz sadržinskih nedostataka, koji čak i nisu vezani za sam koncept reforme. Radi se pre svega o opštem stavu određenih aktera prema reformi obrazovanja, bila ona „evropska“, tj. „po Bolonji“ ili neka druga. Drugim rečima, u situaciji u kojoj je trebalo govoriti o tome *kako* reformisati visoko školstvo, dobar deo univerzitetskog kadra pitao se *da li* ga uopšte treba reformisati.

Situacija, koja se od 2000. godine do danas nije mnogo promenila, izgledala je otprilike ovako: Dok se jedna grupa predavača, istraživača i studenata bavila pitanjima reforme i tzv. bolonjskim procesom, velika većina se samo uz velike teškoće prilagođavala bilo kakvim promenama. Dok su jedni govorili o uvođenju novog sistema bodova, evaluaciji i kontroli kvaliteta obrazovanja, mnogi drugi su najvećim kvalitetom smatrali „lojalnost“ svojih kolegica i kolega.⁵¹ Ono što najbolje govori o podeljenosti „mišljenja“ o tome, da li, ali pre svega kako obrazovanje u Srbiji treba reformisati, jeste činjenica da je „mejstrim“ obrazovne politike dugo bio u latentnom sukobu sa svim onim sadržajima koji nemaju nikakvog značaja za (nacionalnu) državu. U cilju negovanja „nacionalne svesti“ pojedini zvaničnici zaduženi za obrazovanje bili su spremni da se obračunaju čak i sa Darwinom, a sve kako bi se sprečilo otuđenje mladih od pravih „nacionalnih vrednosti“. Istovremeno, kao jedina alternativa ovakvoj politici nametnut je jedan obrazovni koncept koji bi umesto „nacionalnom duhu“ služio ekonomiji. I jedan i drugi pravac vode ka učvršćivanju postojećih struktura moći i udaljavaju od ideala kritičkog pristupa.

Konačno, „proevropska“ struja je, bar na prvi pogled, pobedila i u ovom segmentu politike i Bolonja je zakucala na vrata svih visokoškolskih ustanova u Srbiji. Prve konkretne posledice ovog procesa bile su više školarine, koje su predstavljale ujedno i konkretan povod za prve veće studentske proteste u Srbiji nakon 2000. godine.

Istovremeno, širom Evrope dolazi do protesta studenata nezadovoljnih reformama sprovedenim u okviru bolonjskog procesa. Ovaj proces difuzije, o kome neće biti opširnije reči, svakako je imao uticaja na pojačanu mobilizaciju studenata i u Srbiji.⁵²

51 Što je u kontekstu korupcije na univerzitetima svakako od daleko većeg značaja.

52 O podršci studentskih protesta u Srbiji od strane kolega iz drugih evropskih zemalja svedoči kako niz pisama podrške, tako i praksa učešća studenata u protestima na univerzitetima u drugim zemljama. Up.

I dok su prvi protesti nakon 2000. godine možda i bili tek reakcija na visoke školarine, vrlo brzo je deo studenata u Srbiji utvrdio da iza bolonjske reforme univerziteta stoji cela jedna neoliberalna „logika“. Time je i kritika studenata iz godine u godinu postajala sve oštrija i sve više su se posledice novih reformi visokog školstva – pre svega komercijalizacija i privatizacija znanja – vezivale za socijalno pitanje. Uviđanjem tog dela studenata da takva obrazovna politika vodi ka obrazovanju samo za imućne, dok se oni manje imućni isključuju iz obrazovnog procesa, jer predstavljaju trošak – za razliku od onog dela „ljudskog kapitala“ koji predstavlja profitabilnu investiciju – konačno su ceo bolonjski proces i problemi koji iz njega proizilaze kontekstualizovani kao socijalni problem, a zaključak ovog *frejminga*⁵³ bio je jedan od slogana na protestima: „Bolonju u klonju!“⁵⁴

I dok se na osnovu samih zahteva studentskih protesta moglo zaključiti uglavnom tek to da postoji velik broj studenata nezadovoljnih povećanjem iznosa školarina, kao i uslovima studiranja, kasniji dokumenti pokazuju sve veću povezanost protesta sa socijalnim pitanjem. Dobar primer za to je *dijagnostički frejming* dat u vidu kratke analize problema u *Manifestu studentskog protesta 2008*:

„Situacija u kojoj se nalazimo je neprihvatljiva! Loše zamišljene i još gore sprovedene reforme, previsoke školarine i njihovo proizvoljno određivanje, stalno kršenje zakona i hirovito menjanje statuta, predstavljaju samo najgori deo situacije koja nas je snašla. Umesto da ustanemo u odbranu svog dostojanstva kao i studentskih prava, mi se pravimo da je sve u redu, svakodnevno trpeći nepravdu pognute glave. Zbog svega toga, mi polako, ali sigurno, postajemo saučesnici nepravde koja se vrši nad svima nama. Očigledno je da već duže vreme univerzitet nije ono što bi trebalo da bude – svima dostupno obrazovanje bez obzira na socijalni položaj. Ma-

npr. Protestplenum at Frankfurt University (2006): A Declaration of Solidarity from Frankfurt/Germany. U: Tadej Kurepa (ur.): Borba za znanje. Studentski protest 2006. Beograd: ATC, str. 66–67.

53 Frejming (framing) je pojam kojim se označava proces nastanka interpretacija problema unutar jednog društvenog pokreta, tj. način na koji se subjektivna iskustva pojedinačnih pristalica kolektivno „uokviruju“. Pojam okvira (frame) odnosi se na granice interpretacije odnosno upućuje na to da pri interpretaciji određeni problemi „tu spadaju“, a drugi ne. Koncept *frejminga* objašnjava kako se ti okviri ili frejmovi konstruišu i kombinuju, odnosno kako se pomoću njih u okviru društvenih pokreta definišu problemi, razvijaju strategije za njihovo rešavanje i konačno kako se postojeće ili potencijalne pristalice mobilizuju. Pripisivanje sopstvenog značenja određenim problemima, tj. njihovo tumačenje i isticanje može istovremeno dovesti do nastajanja i jačanja kolektivnog identiteta društvenog pokreta i time voditi ka mobilizaciji. Up. Robert D. Benford; David A. Snow (2000): Framing Processes and Social Movements. An Overview and Assessment. U: Annual Review of Sociology, Vol. 26, str. 611–639.

54 Slična je poruka i drugih slogana koji se od 2006. iz godine u godinu koriste na protestima: „Znanje nije roba“, „Mi studiramo, oni profitiraju“, „Nemam da platim“, itd. Vidi zbirku propagandnog materijala na <http://protest.zbrka.net/>, poslednji pristup: 14.10.2009.

nje imućni građani više nemaju pristup fakultetu, a studiranje manje imućnih studenata ozbiljno je doveden u pitanje. Jazu koji se pravi između imućnih i manje imućnih studenata doprinosi bolonjska reforma. Ona stvara odnose konkurencije, odnose koji su strani akademskim tradicijama jedinstva i solidarnosti među studentima. Krajnji cilj previsokih školarina i bolonjske reforme, predstavlja bogaćenje fakulteta na račun nas, studenata, kao i isključivanje sa fakulteta onih koji nemaju dovoljno novca da finansiraju svoje obrazovanje.

Mi, studenti odbijamo da plaćamo troškove koje treba da snose fakultet i država. Novac koji se, u vidu poreza, izdvaja iz džepova naših roditelja, dovoljan je da pokrije troškove naših studija. Svako dodatno plaćanje smatramo direktnom otimačinom i krađom. Mi nismo odgovorni za nesposobnost Univerziteta i njihove propale reforme i ne smemo da trpimo njihovu bahatost, bezobzirnost, neodgovornost, traljavost i pljačku! Zato pozivamo sve studente na ujedinjenje i solidarnost u borbi protiv te kriminalizacije i privatizacije Univerziteta. Naša moralna dužnost je da to ne dozvolimo.

Dole školarine! Dole propale reforme! Dole komercijalizacija znanja!

Zahtevamo obrazovanje za sve!

Studenti za studente!⁵⁵

U osnovi, ovim dokumentom – u skladu sa datom formom manifesta – izražene su neke od osnovnih tačaka kritike reforme visokog školstva, zajedničke svim univerzitetima koji su prošli kroz bolonjski proces reforme. Mada sama kritika opštih društvenih nejednakosti svakako nije nova, činjenica da „Bolonja“ te nejednakosti čak povećava, ističe se i u drugim kontekstima. Da društveni status pojedinca u velikoj meri utiče na njegov pristup obrazovanju, pa samim tim i na uspeh studenta – ma šta to u zavisnosti od referentnog sistema značilo – pokazuje, recimo, i niz različitih novijih studija.⁵⁶ Iako tzv. socijalni determinizam nigde i nikada nije konačan ili apsolutan, samo obrazovna politika sa jasnom orijentacijom ka socijalnoj pravdi može pomoći ostvarivanju pristupa obrazovanju što većem broju ljudi. Nažalost, „bolonjski put“ ka novom obrazovnom sistemu pogoduje isključivo jednoj grupi studenata – naime onima, koji imaju dovoljno novca da plate studije – od koje se stvara buduća elita, dok je za većinu ostalih, socijalna mobilnost pu-

55 Studentski protest 2008 (2008): Manifest studentskog protesta 2008. 14.10.2008. URL: <http://studentskiprotest08.blogspot.com/2008/10/manifest-studentskog-protesta-2008.html>, poslednji pristup: 13.10.2009.

56 Up. Bernard Hugonnier (2008): Equity in Education. U: Frans Becker; Karl Duffek; Tobias Mörschel (ur.): Social Democracy and Education. The European Experience. Amsterdam: Mets & Schilt, str. 174–183.

tem obrazovanja otežana ili čak u potpunosti onemogućena.⁵⁷ Štaviše, oni sa inače lošim socijalnim statusom, kažnjavaju se još višim školarinama. Pritom se visina školarina u Srbiji kreće mnogo iznad pojedinih zemalja zapadne Evrope. Sam mehanizam, međutim, svuda je isti. Čak i u Nemačkoj, gde i dalje postoje pojedine pokrajine, koje su odlučile da ne uvedu školarine, finansijska situacija studenta odlučujuća je za studiranje, a ne, recimo, individualna sposobnost.⁵⁸

Vratimo se ipak zahtevima studentskih protesta u Srbiji. Ovde navedeni zahtevi od 2005. godine do danas ilustruju ujedno i razvoj odnosa studenata kako prema državnim institucijama zaduženim za obrazovanje tako i prema univerzitetima. Takođe, već na osnovu kontinuiteta na nivou zahteva, može se zaključiti da najkasnije od 2005. i u Srbiji dolazi do stvaranja jednog novog *studentskog pokreta*.

ZAHTEVI STUDENTSKIH PROTESTA (2005–2009)

Zahtevi Studentskog protesta 2005, koji je započeo blokadom šaltera na Filološkom fakultetu u Beogradu, bili su sledeći: (1) Smanjenje školarine i cena obnove godine, kao i troškova školovanja; (2) januarska revizija (upis godine); (3) poboljšanje bibliotečkog fonda i prevođenje literature na maternji jezik; (4) regulisanje statusa studenata koji prelaze sa starog na novi nastavni program i (5) kvalitetniji uslovi studiranja i nastavna sredstva.⁵⁹

Godinu dana kasnije, studenti postavljaju nešto konkretnije zahteve. Tako su početni zahtevi Studentskog protesta 2006, koje je prvobitno postavio Protestni odbor studenata i studentkinja Filozofskog fakulteta u Beogradu, a potvrdio Zbor studenata Filozofskog fakulteta glasili: (1) Smanjenje školarina na Filozofskom fakultetu sa 86.000 dinara na 35.000 dinara (za 60%) i (2) smanjenje svih administrativnih troškova na fakultetu za 50%.⁶⁰ Kasnije, kako se protest širio, zahtevi Studentskog protesta 2006. izmenjeni su, pa se u ime svih studenata zahtevalo: (1) Smanjenje školarina i svih ostalih naknada na studijama za 50%; (2) jasno utvrđivanje kriterijuma za određivanje visine školarina, uz uvažavanje objektivnih soci-

57 Up. Richard Münch (2009): *Globale Eliten, lokale Autoritäten. Bildung und Wissenschaft unter dem Regime von PISA*, McKinsey & Co. Frankfurt am Main: Suhrkamp. Ovde str. 87–91.

58 Christian Berg; Regina Weber (2006): *Hochschulreform aus studentischer Perspektive*. U: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, br. 48, str. 14–20. Ovde str. 19.

59 *Studentski protest 2005* (2005): *Naša mama plaća sama* (letak). 13.10.2005. URL: http://protest.zbrka.net/files/mama_letak.jpg, poslednji pristup: 13.10.2009.

60 *Protestni odbor studenata i studentkinja Filozofskog fakulteta* (2006): *Zahtevi*. Beograd 05.10.2006. U: Tadej Kurepa (ur.): *Borba za znanje. Studentski protest 2006*. Beograd: ATC, str. 48; *Zbor studenata Filozofskog fakulteta* (2006): *Saopštenje zbora studenata Filozofskog fakulteta*. Beograd 16.10.2006. U: *Ibid.*, str. 49–50.

jalnih uslova i (3) izjednačavanje postojećeg zvanja „diplomirani“ sa novom diplomom „mastera“.⁶¹ Nešto drugačije formulisana, ova tri zahteva preuzele su kasnije protestne grupe studenata na pojedinačnim fakultetima, ali je njihova suština ipak ostala ista.⁶²

Već tokom sledećeg, letnjeg semestra dolazi do organizovanja Studentskog protesta 2007. U martu i aprilu održan je niz protestnih akcija. Grupa studenata Filološkog fakulteta u Beogradu, koja je učestvovala u protestu zahtevala je: (1) da se generacijama 2006/07. i 2007/08. omogući uslovan upis godine, uz zadržavanje statusa za studente finansirane iz budžeta, odnosno promenu statusa u studente finansirane iz budžeta u slučaju samofinansirajućih studenata, prema odredbama člana 124. Zakona o visokom obrazovanju; (2) da se izbací član 52. Statuta Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu koji onemogućava prelazak na budžet svim studentima koji osvoje 60 ESP bodova, kao i da se učini napor za menjanje odgovarajućeg zakonskog akta; (3) smanjenje školarina sa trenutnog iznosa od četiri prosečne na iznos od četiri minimalne plate, kao i ukidanje ostalih naknada; (4) da se, najkasnije do datuma određivanja visina školarina za narednu školsku godinu, jasno utvrde kriterijumi za određivanje visine školarina, uz uvažavanje objektivnih socijalnih uslova; (5) adekvatnu primenu ECTS što, između ostalog, podrazumeva: (a) da se novi informator dopuni informacijama o uslovima i cenama studiranja, kao i ostalim potrebnim informacijama, u skladu sa odrednicama o ključnim dokumentima ECT sistema; (b) uvođenje studijskog ugovora između studenta i obrazovne ustanove, kojim bi bili jasno definisani prava i obaveze obe strane, u skladu sa odrednicama o ključnim dokumentima ECT sistema; (c) da se izvrši dalja redukcija gradiva kako bi se postigla bolonjskim procesom predviđena prolaznost od 80%, kao i ponovno vrednovanje trenutnih studijskih programa, uz učešće studenata i (d) formiranje kontrolne instance, koja će se baviti nadgledanjem kvaliteta nastave i u kojoj će podjednako biti zastupljeni studenti i profesori; (6) izjednačavanje postojećih diploma sa diplomom mastera u skladu sa autentičnim tumačenjem zakona od strane Zakonodavnog odbora skupštine Srbije i odluke KONUS-a, donete 17. novembra u Novom Sadu; (7) da se formira komisija koja bi se bavila rešavanjem potencijalnih prijava slučajeva korupcije i raznih drugih oblika diskriminacije, u kojoj bi podjednako bili zastupljeni i profesori i predstavnici studenata i (8) da

61 U: Ibid., str. 52.

62 Up. Studenti Arhitektonskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Studentski protest 2006 (2006): Dekanu Arhitektonskog fakulteta Univerziteta u Beogradu (pismo). 13.12.2006. U: Ibid. str. 75.

uprava prepozna pravo studenata na samoorganizovanje i izražavanje svojih stavova, kao i da, u skladu sa tim, ne preduzima nikakve disciplinske mere.⁶³

Protest se kasnije proširio i na druge fakultete, pre svega na Fakultet likovnih umetnosti u Beogradu, Arhitektonski fakultet, kao i Filozofski fakultet. Tokom blokade Filozofskog fakulteta, koja je usledila nešto kasnije, usvojena je *Platforma* u kojoj su formulisani sledeći zahtevi: (1) da se svim studentima koji su upisali prvu godinu studija školske 2006/07. godine omogući upis druge godine u statusu studenta koji se finansira iz budžeta ukoliko do kraja školske godine ostvare 60 ESPB bodova; (2) da se jasno utvrde kriterijumi za određivanje visine školarina, uz uvažavanje objektivnih socijalnih uslova; (3) da se smanje školarine i sve ostale naknade na studijama za 50%; (4) da se izjednači postojeće zvanje „diplomirani“ sa novom diplomom „mastera“; (5) da Filozofski fakultet pruži studentima uvid u izveštaj o finansijskom poslovanju; (6) da se sprovede istraga o korupciji na Univerzitetu u Beogradu, poput one sprovedene u Kragujevcu i (7) da čelnici visokoškolskih ustanova prestanu da vređaju i omalovažavaju studente u protestu, nazivajući ih „lošim studentima“ i pokušavajući da ih ideološki etiketiraju.⁶⁴

Studentski protest 2007. nastavljen je i u zimskom semestru, a priključili su mu se i studenti drugih univerziteta. Tako je 8. oktobra 2007. započet protest studenata na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, čiji su zahtevi takođe bili vezani za problem visokih školarina.⁶⁵

Godinu dana kasnije – ponovo u Beogradu – organizovan je nov studentski protest, u kome su učestvovali studenti Fakulteta organizacionih nauka, Fakulteta političkih nauka, Tehnološko-metalurškog, Prirodno-matematičkog, Filološkog, Filozofskog, Saobraćajnog, Hemijskog i Arhitektonskog fakulteta.⁶⁶ Osnovni zahtevi Studentskog protesta 2008. bili su: (1) ukidanje budžetskih kvota, (2) bezuslovni upis završnih godina za studente koji su se upisali zaključno sa 2005/06. generacijom, (3) ukidanje naplaćivanja prenesenih bodova iz prethodne godine i (4) smanjenje školarina.⁶⁷

63 Studenti Filološkog fakulteta (2007): Zahtevi studenata Filološkog. 22.03.2007. URL: <http://protest.zbrka.net/node/593>, poslednji pristup: 13.10.2009.

64 Studentski protest 2007. (2007): Studenti blokirali i Filozofski fakultet. 14.03.2007. URL: <http://protest.zbrka.net/node/551>, poslednji pristup: 13.10.2009.

65 Protestni odbor (Miodrag Sovilj) (2007): Izveštaj sa prvog dela studentskog protesta na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. URL: <http://protest.zbrka.net/node/1023>, poslednji pristup: 14.10.2009.

66 Up. Studentski protest 2008. (2008): Bolonju u klonju 2 (video materijal s protesta u Beogradu). URL: <http://protest.zbrka.net/node/1104>, poslednji pristup: 14.10.2009.

67 Studentski protest 2008. (2008): Veliki studentski protest (letak). 21.10.2008. URL: <http://img399.imageshack.us/img399/1354/lletakpj7.jpg>, poslednji pristup: 13.10.2009.

Konačno, studentski protest iz 2009. godine, pokrenut u Beogradu početkom oktobra, zahtevao je sledeće: (1) da se promeni tumačenje zakonom utvrđenih uslova za upis naredne godine, uz predlog da se sabiraju bodovi sa svih godina studija umesto da se računaju samo bodovi sakupljeni u tekućoj godini; (2) da se svim studentima koji su u školskoj 2008/2009. godini ostvarili najmanje 48 bodova omogući upis naredne godine studija u statusu budžetskih studenata; (3) da se poštuje preporuka Ministarstva prosvete da se studenti koji studiraju po starom Zakonu o visokom obrazovanju upišu završnu godinu studija bez ikakvih uslova i (4) [od Ministarstva prosvete traži se] da se utvrde budžetske kvote za master i doktorske studije.⁶⁸

Ukoliko bismo pokušali da sve zahteve studenata od 2005. na ovamo svedemo na one najbitnije, to bi svakako bili: (1) smanjenje školarina, (2) izjednačavanje zvanja iz starog i novog visokoškolskog sistema (master = diplomirani) i (3) omogućavanje upisa u narednu godinu studija. Ostali zahtevi, vezani za rešavanje problema korupcije na univerzitetima, kao i uvođenje mehanizama kontrole, ostaju, stiče se utisak, manje važni. Ono što se svakako može zaključiti jeste profesionalizacija (novog) studentskog pokreta. Iz godine u godinu, zahtevi su postajali sve konkretniji, a primetno je i poznavanje kako zakonskih okvira, tako i samih odrednica bolonjskog procesa reforme. Interesantno je pritom da se istovremeno sa opštom kritikom ovog procesa pojedini zahtevi kreću upravo u kontekstu novog obrazovnog sistema – tako se npr. tražilo smanjenje određenog broja ESPB/ECTS bodova kao uslov za upis u narednu godinu studija, umesto potpunog dovođenja u pitanje tog sistema. I ovo, takođe, ukazuje na jasan razvoj promišljenog, strateškog pristupa. Umesto potpunog odbijanja novog sistema – što svakako ne bi donelo bilo kakve promene, niti bi omogućilo širu mobilizaciju studenata – usvaja se postojeći referentni okvir, što u izvesnoj meri relativizuje navodni antisistemski karakter protesta. To opet, ukazuje na razvoj i promenu organizacione strukture studentskih protesta, iako njen prikaz svakako zahteva jednu mnogo detaljniju analizu. Izvesno je, međutim, da je uvođenjem studentskih zborova s jedne strane postignut cilj direktne demokratije, koji su prvobitni organizatori⁶⁹ protesta postavili, ali je s druge strane ovakvo kolektivno donošenje odluka o daljem toku protesta, svakako uticalo na pravac i intenzitet kritike. Zanimljivo je takođe, da je sama ideja o samoorganizovanju studenata proizašla iz nezadovoljstva kako radom student-

68 [Beta] (2009): Studenti predali zahteve Vladi. U: Politika, 05.10.2009. URL: <http://www.politika.rs/rubrike/vesti-dana/Protest-studenata-ispred-Vlade-Srbije.lt.html>, poslednji pristup: 14.10.2009.

69 U toku protesta 2006. godine u Beogradu je u organizaciji učestvovalo nekoliko organizacija, između ostalog i Studentska unija Filozofskog fakulteta – Socijalni front, Progresivno univerzitetsko društvo „Dositaj Obradović“ – Socijalni front i Sindikat obrazovanja Sindikalne konfederacije „Anarho-sindikalistička inicijativa“. Up. Kurepa, str. 145.

skih parlamenata, koji su smatrani korumpiranim, tako i zvaničnim studentskim organizacijama,⁷⁰ pa su se prvi protesti ograđivali od „zvaničnih“ studentskih predstavnika, a ovi su opet npr. akcije Studentskog protesta 2006. u javnosti karakterisali kao „radikalne i nasilne“.⁷¹ Da li je unutar struktura „zvaničnih“ studentskih organizacija vremenom došlo do promene ili je sam studentski pokret uspeo da novim (strateškim) formulisanjem zahteva i ciljeva te organizacije ipak „pridobije“, ostaje nejasno, ali se 2008. godine njihov međusobni odnos ipak donekle promenio, tako su taj protest podržale i „zvanične“ studentske organizacije.⁷²

ZAKLJUČAK: RAZLIKE I SLIČNOSTI STUDENTSKIH PROTESTA U SRBIJI PRE I NAKON 2000. GODINE

„Naravno da univerzitet kao i svaka institucija, time što preuzima javne zadatke, ima svoje spoljašnje odnose, kao i sopstvenu internu normalnost, čemu pripada i svakodnevnica istraživanja i učenja; ipak, odlučujuće impulse dobija zahvaljujući *dovođenju u pitanje* zadatah inventara znanja, gotovih metoda i pravila, *odstupanju* od proverenog, *prekoračenju* postojećih granica. On je mesto nestrpljenja i otpornosti.“⁷³

Polazeći od prikaza studentskih protesta u Srbiji tokom devedesetih godina 20. veka, u tekstu je oslikan razvoj jednog novog studentskog pokreta, čiji je glavni rezultat bio stvaranje i jačanje jedne studentske aktivističke prakse. Dok je, uprkos različitim zahtevima tokom ovog perioda za glavnog protivnika studenata važio režim, odnosno sam Slobodan Milošević, studentski protesti na univerzitetima u Srbiji, do kojih je došlo nakon smene tog režima, organizovani su u sasvim drugim okolnostima. Ipak i ovi poslednji protesti ukazuju na i dalje prisutan kritički potencijal ovog dela društva, predstavljajući istovremeno možda i prvi pokušaj artikulisanja jednog sasvim novog kritičkog društvenog pokreta u Srbiji.

Karakteristike ova dva studentska pokreta delom se razlikuju, ali postoje i određene sličnosti. Prva razlika – ako izuzmemo činjenicu da je većina samih učesnika, nakon više od deset godina (!) potpuno različita – vezuje se svakako za društveni

70 Vidi Tadej Kurepa (2006): Direktna demokratija. Osnov samostalnog studentskog organizovanja. U: Ibid., str. 14–23.

71 Ibid., str. 17.

72 J. B. (2008): Studentske organizacije podržale protest. U: Politika, 25.10.2008. URL: <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Studentske-organizacije-podrzale-protest.lt.html>, poslednji pristup: 13.10.2009.

73 Bernhard Waldenfels (2008): Universität als Grenzort. U: Haß, Ulrike; Müller-Schöll, Nikolaus (Hg.): Was ist eine Universität. Schlaglichter auf eine ruinierte Institution. Bielefeld: transcript Verlag, S. 11–26. Ovde str. 13.

i politički kontekst u kome oba pokreta nastaju. Devedesete godine bile su period raspada Jugoslavije, ratova i dramatične ekonomske i društvene krize. Iako je velik broj problema nasleđen iz prethodne decenije, period nakon 2000. godine može se okarakterisati kao period demokratizacije i dalje ekonomske transformacije. U pogledu određenih građanskih sloboda, politički okvir u Srbiji nakon 2000. godine bio je zaista različit od onog tokom „ere Milošević“. Bez obzira na surove ekonomske reforme, koje su postojeće društvene nejednakosti čak i pojačale, država je nakon 2000. godine u mnogo manjoj meri pribegavala represiji u slučaju protesta. Takođe, postepenim izlaskom iz međunarodne izolacije, studentski protesti mogli su naći mesto u širem evropskom kontekstu.

Razlika u političkom kontekstu ogleda se, međutim, pre svega u položaju univerziteta i odnosu države prema njemu. Dok je u vreme Miloševićevog režima univerzitet, ukidanjem autonomije, svakim novim zakonom sve više redukovana na čisto režimsku instituciju, status univerziteta se od 2005. godine odvaja od direktnog političkog uticaja države. Drugim rečima, nije više postojala opasnost da odgovarajuća vlast proizvoljno otpušta predavače, ali je zato otvoren čitav niz drugih pitanja. Reforma univerziteta po tzv. bolonjskom modelu unela je više zabune nego što je bila od koristi, stvarajući idealne uslove za korupciju i proizvoljno nametanje školarina. To je zapravo i uticalo na nove zahteve novih studentskih protesta, koji su se za razliku od prethodnih fokusirali pre svega na socijalno pitanje. Istovremeno, na nivou celokupnog društva, proces demokratizacije značio je ujedno i kraj „jednog protivnika“, pa je mobilizacijska strategija novih protesta bila usmerena na materijalne probleme studenata: pobuna protiv autoritarne vlasti zamenjena je pobunom protiv „pljačke“.

Osim drugačijeg političkog konteksta i novih zahteva i sadržaja, jedna razlika studentskih protesta od 2005. godine u odnosu na proteste devedesetih jeste i njihova regionalna rasprostranjenost. Dok su antirežimski protesti studenata organizovani istovremeno i bili približno istih razmera u svim većim univerzitetskim gradovima u Srbiji, studentski protesti nakon 2000. godine prevashodno su vezani za Beograd.

Postoji, međutim, i niz sličnosti između ova dva studentska pokreta. One se tiču u prvom redu formalnih aspekata protesta. Kao i protesti devedesetih i protesti nakon 2000. godine koristili su se istim protestnim formama. To su bili pre svega: protestni skupovi, protestne šetnje, blokade fakulteta, plakati, flajeri, itd. Istovremeno, mlađa generacija – samim napretkom tehnologije – mnogo više je bila prisutna na internetu, iako je izmeštanje protesta sa ulice u virtuelni prostor interneta posredstvom univerzitetskih mreža u Srbiji prvi put primenio Studentski protest

'96/97. Takođe, u oba slučaja organizovane su tribine, čija je funkcija diskurzivnog jačanja protesta bila identična.

Isto tako, oba studentska pokreta imale su jaka operativna jezgra – *SMOs* – i jednu solidnu organizacionu strukturu, čije su pojedinačne službe, odbori, redakcije informacionih listova itd. bile od velikog značaja za uspešnu mobilizaciju studenata. Ključna razlika, međutim, bilo je (ne)postojanje studentskih zborova. Tako u odnosu na uvođenje principa direktne demokratije u okviru protesta od 2006. godine, struktura inicijativnih i glavnih odbora tokom devedesetih deluje još protodemokratski i pod jakim uticajem pojedinaca.

Sličan je i odnos između studentskih protesta i „zvaničnih“ organizacija. Iako noviji studentski protesti ističu originalnost svoje autonomije u odnosu prema registrovanim studentskim organizacijama, situacija nije izgledala mnogo drugačije ni tokom devedesetih godina. Jedina razlika je ta, što su tada savezi studenata (i sporadično neke manje prorežimske organizacije) bili smatrani „protivničkim“ organizacijama, dok od 2000. godine postoji niz etabliranih studentskih organizacija, kao uostalom i studentski parlamenti kao zakonom predviđeni zvanični organi fakulteta i univerziteta.

Konačno, postoji još jedna značajna sličnost ova dva pokreta. Kao što je bio slučaj i sa onim iz devedesetih godina, i aktuelni studentski pokret u stanju je da uspešno mobiliše velik broj studenata i stvori određen pritisak na državu, odnosno odgovorne aktere. Istovremeno, u oba slučaja teško je utvrditi direktne kauzalne veze između postavljenih zahteva i protestnih akcija s jedne i konkretnih političkih poteza s druge strane. U kojoj meri su dakle protesti zaista uticali na konkretne promene, teško je utvrditi. To je bio slučaj i devedesetih, a o dugoročnim rezultatima poslednjih studentskih protesta možda je i prerano govoriti. Ono što se ovim poslednjim protestima kao zaista značajan doprinos može pripisati jeste jedno *diskurzivno pomeranje* od apstraktnih i, pre bi se moglo reći, simboličkih pitanja (poput „nacionalnog“ pitanja) ka istinski važnom socijalnom pitanju. Već i samo isticanje društvenih nejednakosti i odgovarajuća kontekstualizacija u vezi sa obrazovnom reformom predstavlja više nego značajan pomak. U kom pravcu će se ovaj proces dalje odvijati ostaje ipak da se vidi.

LITERATURA

- (1996) News, u: Boom, br. 10, 18.12.1996.
URL: http://www.yurope.com/mirrors/protest96/pmf/boom/boom12_18/bmnews10.htm, poslednji pristup: 06.04.2009.
- (1996) Report from the meeting of the Main board (1996), u: BOOM, br. 1, 28.11.1996.
URL: http://www.yurope.com/mirrors/protest96/pmf/boom/boom11_28/report.htm, poslednji pristup: 17.12.2008.
- (1996) Students Demands, u: Protest 1996/97 Official Web Site. URL: <http://galeb.etf.bg.ac.yu/~protest96>, poslednji pristup: 12.12.2008.
- (1998) Deklaracija Studentskog protesta za Kosovo i Metohiju Beograd 1998., URL: http://stud1.etf.bg.ac.yu/protest98/doc/deklaracija_en.html, poslednji pristup: 03.04.2009.
- Atanacković, Petar (2009) Novi socijalni pokreti u Srbiji između apatije i protesta, u: Tomić, Đorđe; Atanacković, Petar (ur.), *Društvo u pokretu. Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, Novi Sad: Cenzura, str. 235–247.
- B., J. (2008) Studentske organizacije podržale protest, u: Politika, 25.10.2008, URL: <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Studentske-organizacije-podrzale-protest.lt.html>, poslednji pristup: 13.10.2009.
- Benford, Robert D.; Snow, David A. (2000) Framing Processes and Social Movements, An Overview and Assessment, *Annual Review of Sociology*, Vol. 26: 611–639.
- Beogradski krug (izd.) (1997/1998) U odbranu univerziteta, *Beogradski krug*, br. 3-4/1-2.
- Berg, Christian; Weber, Regina (2006) Hochschulreform aus studentischer Perspektive, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, br. 48, :14–20.
- [Beta] (2009) Studenti predali zahteve Vladi, u: Politika, 05.10.2009., URL: <http://www.politika.rs/rubrike/vesti-dana/Protest-studenata-ispred-Vlade-Srbije.lt.html>, poslednji pristup: 14.10.2009.
- Bieber, Florian (2005) *Nationalismus in Serbien vom Tode Titos bis zum Ende der Ära Milošević*, Wien: Lit Verlag.
- Bogdanović, Milica; Milovanović, Ljiljana; Shrestha, Miodrag (1999) Chronology of the Protest, u: Lazić, Mladen (ur.), *Protest in Belgrade. Winter of Discontent*, Budapest: Central European University Press, str. 213.
- Borba za znanje, URL: <http://protest.zbrka.net/>, poslednji pristup: 14.10.2009.
- Čučković, Biljana (2006) Serbian Students, Empowered or Disempowered? *European Education*, god. 38, br. 1: 34.
- Čvarković, Darko (1992a) Studenti najavljuju štrajk Univerziteta, Protest studenata ispred Pravnog fakulteta u Beogradu, *Politika*, 11.06.1992: 10.
- Čvarković, Darko (1992b) Studenti pozvali Miloševića na protestni skup, Zbivanja na Beogradskom univerzitetu, *Politika*, 13.06.1992: 10.
- Doder, Duško (1992) Students Demonstrate in Belgrade, u: *The Chronicle of Higher Education*, 18.03.1992., URL: <http://chronicle.com/che-data/articles.dir/articles-38.dir/issue-28.dir/28a04802.htm>, poslednji pristup: 02.02.2009.
- Dragičević-Šešić, Milena (1997) Ulica kao politički prostor, Prostor karnevalizacije, *Sociologija*, god. 39, br. 1: 55–65.
- Hugonnier, Bernard (2008) Equity in Education, u: Becker, Frans; Duffek, Karl; Mörschel, Tobias (ur.), *Social Democracy and Education, The European Experience*, Amsterdam: Mets & Schilt.

- Jansen, Stef (2001) The streets of Beograd, Urban space and protest identities in Serbia, *Political Geography*, god. 20, br. 1: 35–55.
- Jovanović, Jovan (2000) Universität und Wissenschaften in Serbien, u: Hochschulrektorenkonferenz (izd.), Stand und Perspektiven der Zusammenarbeit mit Hochschulen und Wissenschaftseinrichtungen in Südosteuropa, Koordinierungsgespräch in der Hochschulrektorenkonferenz am 10. September 1999 und Kooperationsgespräch mit unabhängigen serbischen Wissenschaftlern in der Hochschulrektorenkonferenz am 9. September 1999., Bonn (Materialien zur Hochschulkooperation, 1), str. 68–77.
- Jovetić, Lidija (1998) „Gorile“ na ulazima, studenti u bojkotu, *Republika*, br. 202/203., URL: http://www.yuope.com/zines/republika/arhiva/98/202/202_7.html, poslednji pristup: 03.04.2009.
- Kurepa, Milan (2002) *Usud otpora*, Beograd: Centar za unapređivanje pravnih studija; Alternativna akademska obrazovna mreža.
- Kurepa, Tadej (2006) Direktna demokratija, Osnov samostalnog studentskog organizovanja, u: Kurepa, Tadej (ur.), *Borba za znanje, Studentski protest 2006*. Beograd: ATC.
- Kurepa, Tadej (ur.) (2006) *Borba za znanje, Studentski protest 2006*, Beograd: ATC.
- Marković, Vladimir (2007) Istorijska pozicija Studentskog protesta 2006, u: Kurepa, Tadej (ur.), *Borba za znanje, Studentski protest 2006*, Beograd: ATC.
- Maslovara, Nenad (2005) Ko je upalio mrak? Studentsko organizovanje, *Student*, br. 55/2: 7.
- Münch, Richard (2009) *Globale Eliten, lokale Autoritäten. Bildung und Wissenschaft unter dem Regime von PISA*, McKinsey & Co, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Pavić, Stanko (2005) Zakon o studentskom organizovanju, *Student*, br. 54/1: 6.
- Petković, Slobodan (1999) *Sumrak univerziteta*, Beograd: Samizdat B92.
- Popadić, Dragan (1999) Student Protests, Comparative Analysis of the 1992 and 1996–97 Protests, u: Lazić, Mladen (ur.), *Protest in Belgrade. Winter of Discontent*, Budapest: Central European University Press.
- Popov, Nebojša (1998) Die Universität in ideologischer Umhüllung, u: Bremer, Thomas; Popov, Nebojša; Stobbe, Heinz-Günther (ur.), *Serbiens Weg in den Krieg. Kollektive Erinnerung, nationale Formierung und ideologische Aufrüstung*, Berlin: Arno Spitz.
- Protestplenum at Frankfurt University (2006) A Declaration of Solidarity from Frankfurt/Germany, u: Tadej Kurepa (ur.), *Borba za znanje, Studentski protest 2006*. Beograd: ATC.
- Prosic-Dvornic, Mirjana (1993) „Enough“ – Student Protest '92. The Youth of Belgrade in Quest of „Another Serbia“, *Anthropology of East Europe Review*, god. 11, br. 1-2: 129–130.
- Protestni odbor (Miodrag Sovilj) (2007) Izveštaj sa prvog dela studentskog protesta na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, URL: <http://protest.zbrka.net/node/1023>, poslednji pristup: 14.10.2009.
- Protestni odbor studenata i studentkinja Filozofskog fakulteta (2006) Zahtevi, Beograd 05.10.2006, u: Kurepa, Tadej (ur.), *Borba za znanje, Studentski protest 2006*, Beograd: ATC..
- Republički zavod za statistiku Republike Srbije, URL: <http://webrzs.stat.gov.rs/axd/drugastrana.php?Sifra=0011&izbor=odel&tab=7>, poslednji pristup: 01.10.2008.
- Rüb, Matthias (2007) Serbien unter Milošević, u: Melčić, Dunja (ur.), *Der Jugoslawienkrieg. Handbuch zu Vorgeschichte, Verlauf und Konsequenzen*, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 327–343.
- Spasić, Ivana (2006) ASFALT: The Construction of Urbanity in Everyday Discourse in Serbia, *Ethnologia Balkanica*, izd. 10: 211–227.

Studenti Arhitektonskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Studentski protest 2006 (2006) Dekanu Arhitektonskog fakulteta Univerziteta u Beogradu (pismo), 13.12.2006., u: Kurepa, Tadej (ur.), *Borba za znanje. Studentski protest 2006*. Beograd: ATC.

Studenti Filološkog fakulteta (2007) Zahtevi studenata Filološkog. 22.03.2007., URL: <http://protest.zbrka.net/node/593>, poslednji pristup: 13.10.2009.

Studentski protest 2005 (2005) Naša mama plaća sama (letak). 13.10.2005., URL: http://protest.zbrka.net/files/mama_letak.jpg, poslednji pristup: 13.10.2009.

Studentski protest 2007 (2007) Studenti blokirali i Filozofski fakultet. 14.03.2007., URL: <http://protest.zbrka.net/node/551>, poslednji pristup: 13.10.2009.

Studentski protest 2008 (2008) Bolonju u klonju 2 (video materijal s protesta u Beogradu), URL: <http://protest.zbrka.net/node/1104>, poslednji pristup: 14.10.2009.

Studentski protest 2008 (2008) Manifest studentskog protesta 2008. 14.10.2008., URL: <http://studentskiprotest08.blogspot.com/2008/10/manifest-studentskog-protesta-2008.html>, poslednji pristup: 13.10.2009.

Studentski protest 2008 (2008) Veliki studentski protest (letak). 21.10.2008., URL: <http://img399.imageshack.us/img399/1354/lletak-kpj7.jpg>, poslednji pristup: 13.10.2009.

Tomić, Đorđe (2009) Ulične studije – Odsek: Protest! Studentski protesti tokom „ere Milošević“, u: Tomić, Đorđe; Atanacković, Petar (ur.), *Društvo u pokretu. Društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, Novi Sad: Cenzura, str. 185–234.

Univerzitet u Novom Sadu (2009) Ukratko o studentskim organizacijama, URL: http://www.uns.ac.rs/sr/studenti/stud_org.html, poslednji pristup: 13.10.2009.

Waldenfels, Bernhard (2008) Universität als Grenzort, u: Haß, Ulrike; Müller-Schöll, Nikolaus (Hg.), *Was ist eine Universität. Schlichter auf eine ruinierte Institution*, Bielefeld: transcript Verlag, S. 11–26.

Zbor studenata Filozofskog fakulteta (2006) Saopštenje zbora studenata Filozofskog fakulteta, Beograd 16.10.2006, u: Kurepa, Tadej (ur.), *Borba za znanje. Studentski protest 2006*. Beograd: ATC, str. 49–50.

Zvanična Internet prezentacija Studentskog protesta za Kosovo i Metohiju Beograd 1998., URL: <http://stud1.etf.bg.ac.yu/protest98/index.html>, poslednji pristup: 03.04.2009.

Zvanična internet stranica Univerziteta u Beogradu, 22.08.1999., URL: http://www.bg.ac.yu/eng_univ/1_2b.html, poslednji pristup: 01.10.2008.

Zvanična internet stranica Univerziteta u Beogradu., URL: <http://www.bg.ac.yu/csrf/univerzitet/istorijat.php>, poslednji pristup: 01.10.2008.

Zvanična internet stranica Univerziteta u Nišu, 09.01.1998., URL: <http://ni.ac.yu/>, poslednji pristup: 01.10.2008.

Zvanični home page Studentskog parlamenta studenata Beograda., URL: <http://stud1.etf.bg.ac.yu/>, poslednji pristup: 12.03.2009.